

Skolmaterial

Källkritik och historiebruk

Undervisningsmaterial som utgår från utställningen
Kampen i tiden och är anpassat för årskurs 7–9,
gymnasiet samt vuxenutbildning.

JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM

Innehållsförteckning

Intro

- 3. Vem bestämmer vad som får synas på ett museum?
- 4. Om materialet
- 5. Källkritik
- 8. Historiebruk

Elevuppgifter

- 10. Anna Sunesdotter - Vänskap in i döden
- 17. Adam Fredric Grönhagen - Att dricka brunn
- 32. Elis Sandberg - THX

Hur vet vi det vi vet? Vem bestämmer vad som får synas på ett museum?

På Jönköpings läns museum har vi en mängd olika föremål som har tillhört människor i olika tider. En del av dessa syns i våra utställningar som exempelvis Kampen i tiden, men de allra flesta finns i olika magasin. Det finns även arkiv, både fysiska och digitala som berättar om olika händelser. Dessa föremål berättar en historia.

I utställningen Kampen i tiden kommer olika människors historia fram. Utställningen utgår från 37 olika personer eller händelser som har koppling till Jönköpings län.

Vem bestämmer egentligen vad som hamnar på ett museum?

Olika sorters museum berättar olika människors historia som var och en har valts ut av alla de människor som arbetat på museum under olika tidsperioder.

Vilka historier berättas och vilka glöms bort?

Jönköpings läns museum bildades från allra första början av Hanna och Algot Friberg som i början av 1900-talet påbörjade arbetet med att samla in föremål som berättade om hembygdens historia. Detta lade sedan grunden till det som skulle bli Jönköpings läns museums samlingar.

OM MATERIALET

Materialet som utgår från utställningen *Kampen i tiden* kan användas för årskurs 7-9, gymnasiet samt folkhögskola och motsvarande vuxenutbildning. Du kan även välja att fördjupa dig på plats genom att boka en visning med Källkritikstema. Länkar till filmer och hemsidor kan vara en hjälp till dig som lärare.

UTSTÄLLNINGEN KAMPEN I TIDEN

Utställningen *Kampen i tiden* på Jönköpings läns museum är uppbyggd i fem olika teman:

Vem vet – om kunskap och synen på denna genom tiderna.

Passa in – hur har normer och ideal påverkat och begränsat oss nu och då och hur har ideal sett ut i olika tider, vem eller vilka var synliga i historien

Vem bestämmer – om makt genom tiderna – vem har makten tillhört och hur har kampen för denna sett ut.

Hitta hem – om att hitta sin plats och finna ett hem i Sverige eller annan del av världen.

Ta i – hur har arbetet och synen på detta förändrats genom tiderna och hur kan fritidsaktiviteterna se ut.

Som alltid när det gäller arbete med en utställning så handlar det om vems historia vi berättar, vilket urval gör vi? Vilken tillgång har vi till olika material? Allt detta tillsammans påverkar vad som visas och hur det visas upp. På ett museum finns det oftast en mängd föremål och berättelser samlade. Olika källor helt enkelt. Det kan vara från olika tider och som har använts på skilda sätt genom historien.

Utställningen *Kampen i tiden* tar upp vitt skilda levnadsöden och kanske inte alla som har fått synas i historieböckerna genom tiderna. Här kommer du att arbeta vidare med källorna utifrån olika personer som du möter i utställningen *Kampen i tiden*, men först kommer vi att titta på vad källkritik och historiebruk är för något.

Källkritik

För att kunna lita på olika slags information är det viktigt att vara källkritisk.

Källkritik = Att kontrollera

Äkthet – är det en sann källa som stämmer eller är den falsk.

Närhet – Hur nära i tid är källan från den tid som den beskriver?
Är den från samma tid eller har den tillkommit långt efter?

Tendens – Vem står bakom källan?
Är källan på något sätt vinklad/partisk eller är den neutral och saklig

Beroende – ger källan förstahandsinformation eller bygger källan på andra källor.

Bilder, föremål och olika historiska dokument som exempelvis domslut är alla exempel på vad som kan vara förstahandskällor eller primärkällor. Då är det ingen som har valt ut, dragit slutsatser eller ändrat vad som ska förklaras eller berättas.

Är det en bra eller dålig källa?

Det som avgör om en källa är bra eller dålig beror på vad som den ska användas till.
En förfälskning kan berätta om hur en felaktig historia har spridits men förklarar inte hur något verkligen var.

Ställ de här frågorna vid granskning av källor:

- Vad är det för typ av källa? Är det till exempelvis en dagboksanteckning, en tidningsartikel, ett fotografi eller kanske ett intyg?
- Vem eller vilka har skapat källan: här behövs namnet på skribenten, myndigheten eller exempelvis fotografen.
- Vilket syfte hade den som gjorde materialet? TENDENS
- Är det en kopia eller ett original?
- Ifall det är en kopia, har något förändrats mot hur det såg ut från början? ÄKTHET
- När framställdes materialet? Är exempelvis texten eller bilden från samma tid som det handlar om? NÄRHET
- Bygger källan vidare på en annan källa eller är det en förstahandskälla?
- Är det någon vinkling på materialet, exempelvis för att få det att verka sämre eller bättre?
- Varför har denna källa skapats och vem riktar den sig till?
- Hur kom den här källan till? Omständigheterna kring det.
- Hur kommer det fram i innehållet ur vems synvinkel källan är skriven?

Blir svaret osäkert eller ett nej på många av dessa frågor så kan det vara så att källan är inte ger en trovärdig bild av historien eller är opålitlig.

Arbeta vidare:

- Ta reda på vad främmande ord och uttryck betyder och skriv gärna upp dessa.
- Fokusera på detaljer. Vad i källan väcker ditt intresse? Har källan berättat något som du inte visste?
- Vilka var frågorna som källan väckte hos dig? Var någonstans kan du finna mer information för att få svar på frågorna du har?

Källkritik förklarar på några minuter:

Se filmen omkring källkritik på Forum för levande historias hemsida, du hittar den här:

Länk till film om Källkritik – Forum för levande historia

Även Stockholmskällan har en kort informationsfilm, du hittar den här:

Länk till film om Källkritik – Stockholmskällan

Tänk på att du behöver vara källkritisk när det gäller Ai.
Läs mer om källkritik och Ai på Pedagog Jönköping samt
Skolverkets hemsidor:

<https://pedagog.jonkoping.se/ai/lara-om-ai/ai-och-kallkritik>

<https://larportalen.skolverket.se/api/resource/P05132762>

Historiebruk

Historiebruk handlar helt enkelt om hur historien används och varför den används på ett visst sätt. I filmen om Historiebruk på Forum för levande historia berättas det mer, men kortfattat så handlar det om att:

Använda historien för:

- Förklara
- Bekräfta
- Förändra
- Kommersiellt

Se filmen om historiebruk på Forum för levande historias hemsida:

Länk till film om Historiebruk – Forum för levande historia

På denna informativa sida går de tydligt igenom vad historiebruk är för något:

Webblänk

<https://stockholmskallan.stockholm.se/vad-ar-stockholmskallan/historiebruk/>

Vår tids berättelse om vad som hänt är historia. Detta finns hela tiden runt omkring oss och våra föreställningar om vad historien är för något. Vad vi väljer att berätta om gällande personer, händelser eller föreställningar kan göra att historien blir olika.

Historia kan användas i olika syften och historiebruk handlar om hur den används.

Historia kan till exempel användas för att:

1. Styrka ett uttalande - påstående
2. Skapa en gemenskap i grupper
3. Lära ut något - undervisa
4. Vid försäljning – att sälja saker med en historia

Olika historiebruk

Förklara – Är syftet att sprida kunskap? Vad vill man sprida kunskap om? Varför?
Är syftet att vi ska förstå något bättre i dag eller i framtiden?

Bekräfta – Är syftet att bekräfta något som man tycker är viktigt idag? Vad, vem eller vilka vill man bekräfta? Är syftet att förstärka något? Vad, vem eller vilka vill man förstärka?

Förändra – Är syftet att förändra något? Vad vill man förändra? Vilka konsekvenser vill man att förändringen ska få? För vem eller vilka?

Kommersiellt – Är syftet att tjäna pengar eller vill man vinna något annat?
Vad är det man försöker sälja in?

Koppling till grundskolans och gymnasieskolans kursplan

Lgr22, centralt innehåll

Samhällsomvandlingar: framväxten av civilisationer och industrisamhällen.

- Tolkning av historiska källor från någon tidsperiod och granskning utifrån källkritiska kriterier. Värdering av källornas relevans utifrån historiska frågor.

Lgr22, betygskriterier

- Eleven ställer frågor till historiska källor och för resonemang om vad källorna kan berätta om det förflutna samt om källornas relevans och trovärdighet.

Gy 25 Historia

- Förmåga att formulera och undersöka historiska frågeställningar samt att söka, tolka, kritiskt granska och värdera olika historiska källor.
- Förmåga att undersöka och förklara hur historia kan användas i olika sammanhang och för olika syften.

Anna Sunesdotter

Vänskap in i döden

- Börja med att läsa texten om Anna (se nästa sida)
- Läs därefter de två bloggarna
- Till sist titta på domslutet
- Svara på frågorna

VÄNSKAP IN I DÖDEN

Anna Sunesdotter avrättades på Visingsö, den 22 januari 1679.

Anna från Ed hade arbetat hos kyrkoherden sedan hon var 14 år. Hon och dottern i huset, Elin, blev goda vänner. De umgicks alltid; arbetade, drömde om framtiden, gladdes eller sörjde tillsammans. Mellan de unga flickorna fanns inga hemligheter. När de var i tjuugoårs-åldern berättade Anna för sin väninna att hon var förälskad i en fiskargosse från Vrixlösa och att hon lovat bli hans brud. Hon var lycklig och drömde om ett liv med en man hon älskade. Elin blev förstas glad åt nyheten och berättade att hon själv inte hade någon käraste. När trumpetaren på Visingsborgs slott, Peder Jacobsson, kort därefter önskade den vackra Anna till hustru, tvingades hon av sina föräldrar att säga ja. I sorg lämnade hennes älskade fiskargosse ön.

Samtidigt anhöll den medelålders och sjuklige komministern på Visingsö om Elins hand, och också hennes föräldrar gav sitt godkännande. År 1668 hölls på så vis ett dubbelbröllop på Visingsö, utan kärlek hos någon av brudarna. Tiden gick men ingen av dem blev lycklig i sitt äktenskap. Misströstan, sorg och besvikelse knöt deras band än starkare och de lovade varandra evig vänskap.

Tio år passerade och Annas hjärta läkte inte. Då kom fiskargossen tillbaka till Visingsö. Under åren ute i kriget hade han vunnit ära, rang och rikedom. Anna drömde om ett annat liv och var desperat. Hon bestämde sig för att förgifta sin man. I hennes värld var det enda chansen att möjligen bli fri. Men trumpetaren hade två misstänksamma systrar, som tidigt menade att brodern inte dött en naturlig död. De anklagade Anna för att ha förgiftat honom och hon spärrades in i slottets fängelse. Vid varje förhör nekade hon till brottet, trots omfattande bevisning.

Elin's man var slottspräst, därför kunde prästfrun besöka sin väninna när hon ville under fångenskapen. Det var förstas med sorg i hjärtat, för Elin visste hur illa saken låg till. Det fanns aldrig någon möjlighet att rädda Anna, även om hon nekade till brottet var hon skyldig till mord. Istället ville Elin till varje pris skona väninnans själ "så att hon kunde gå ur tiden som en botfärdig synderska, med en tro på Guds nåd". Elin's vänskap var trofast och osviklig. Hon fick väninnan att erkänna brottet vid ting i Visingsö tingshus. Anna medgav att hon dödat sin man med arsenik. Hon dömdes att "halshuggas och i Bååle brinna". Domen ändrades tack vare den dömdas "redliga bekännelse och botfärdiga sinnelag". Hennes kropp skulle skonas från bålet och istället få begravas på avrättningsplatsen. Sägner berättar att Elin vävde likklämning och huvudduk under nätterna mellan den 15:e januari och dödsdagen. På dagarna var hon i fängelset hos Anna. Avrättningen ägde rum på en svagt upphöjd plats, så att många kunde stå runt och se vad som skedde. Några meter från kullen, där hennes huvud rullade ner, grävdes hennes kropp ner i jorden.

Sommaren efter lades en sten, ungefär en meter i fyrkant, över graven och på dess översida inhöggs ett likarmat kors. Elin planterade vintergröna runt stenen.

Webblänk

<https://prakt ochmakt.wordpress.com/fordjupningar/anna-sunesdotter-domdes-till-doden/>
<https://jonkopingslansmuseum.se/bloggportal/byggnadsvard/anna-forgiftade-sin-man-domdes-till-doden/>

Domslut:

Anna Sunesdotter avrättades på Visingsö, den 22 januari 1679.

Sententia

Hwarföre Rätten dömer; att Anna Sunesdotter som pröfwat genom förgörningar dödat sin Ehta Man Peder Jacobsson, skall härföre Halshuggas och i Båålebrinna, efter Högm. 15 Cap. Ll. 11 Cap. rod. tit. [-] doch TingzRättens domb, hans HögGrefl. Nå:de Herr Rijksdrotzen, Högborne Herr Grefwe Per Brahe Grefwe till Wijsingzborg, frijherre till Caijana; etc. etc. tillHög och nådig förklaring, underdånigst ödmjukeligen heemstäldt.

Förklarar i dagens språk:

Sententia = Domstolens beslut - domslut

Varför rätten dömer att Anna Sunesdotter som prövas genom förgörningar (förgiftning) dödat sin äkta man Peder Jacobsson skall härför (därför/på grund av detta) halshuggas och i brännas på bål på grund av högmödsbrott (i detta fall mord) enligt följande lagar.

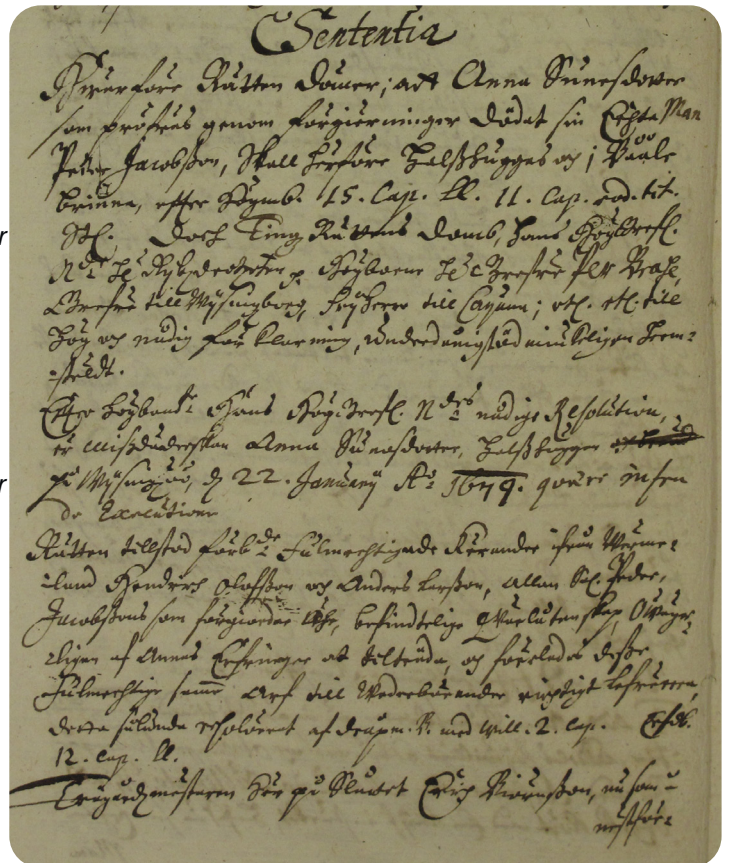
Tingsrättens dom, hans höggrevlige nåde herr Rijksdrotzen = chef för rättsväsendet, högdalige Herr Greve Brahe – greve av Visingsborg, Friherre till Caijana med flera Hög och nådig förklaring = att personen på något sätt benådas, det vill säga döms mildare än väntat. Underdånigst ödmjukeligen heemstäldt = detta är beslutat

Tillägg - förklaring:

Stycket om att Anna skulle brännas på bål är överstruket i domen och det betyder att Anna Sunesdotter inte brändes på bål efter hennes avrättning utan kunde begravas.

Länk till ordlista:

[sententia](#) | [SAOB](#)

Frågor till texten:

1. Vad berättar texten om hur det var att växa upp som ung kvinna under 1600-talet, utveckla svaret.

2. Hur har de som skrivit de två bloggarna använt historien?

3. Vad är syftet med att använda historien på detta sätt?

4. Vilka konsekvenser får det att använda historien på detta sätt?

5. Tror du att det var vanligt att kvinnor giftes bort mot sin vilja?

6. Tidigare i texten om domslutet finns det med att det var enbart män i nämnden som beslutade om domen. Varför var det endast män i nämnden tror du?

7. Vad betyder ordet Sententia?

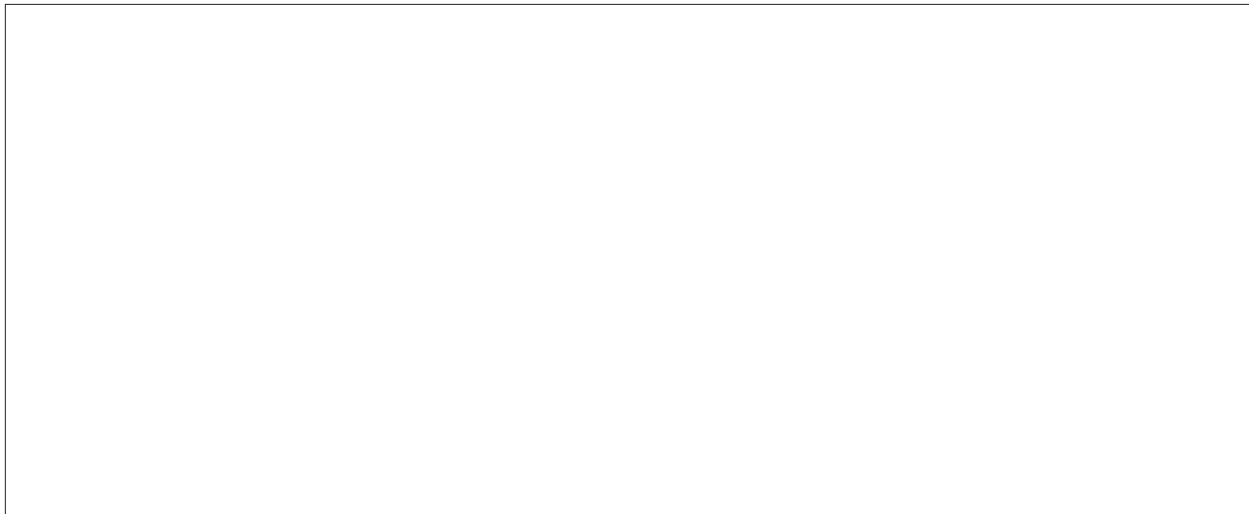
8. Vad är egentligen Arsenikum eller Mercurium sublimatum?

9. Språket har ändrats en hel del sedan 1600 – talet, är det risk att vi tolkar händelser på olika sätt?

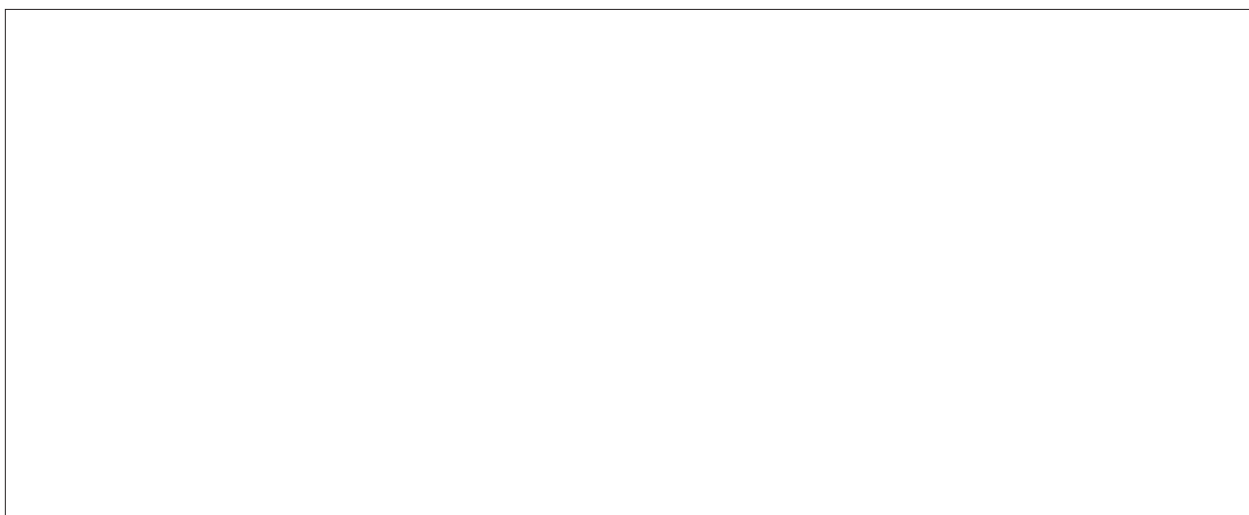
10. Det sägs i texten att Elin väljer att stödja Anna genom att plantera vintergröna vid Annas grav, varför stöttade hon sin vän in i döden tror du?

11. När blev det förbjudet att gifta bort någon mot sin vilja i Sverige?

12. Det sägs att det fortfarande växer vintergröna på platsen, på vilket sätt ger detta liv till historien? Påverkar det trovärdigheten på något sätt.

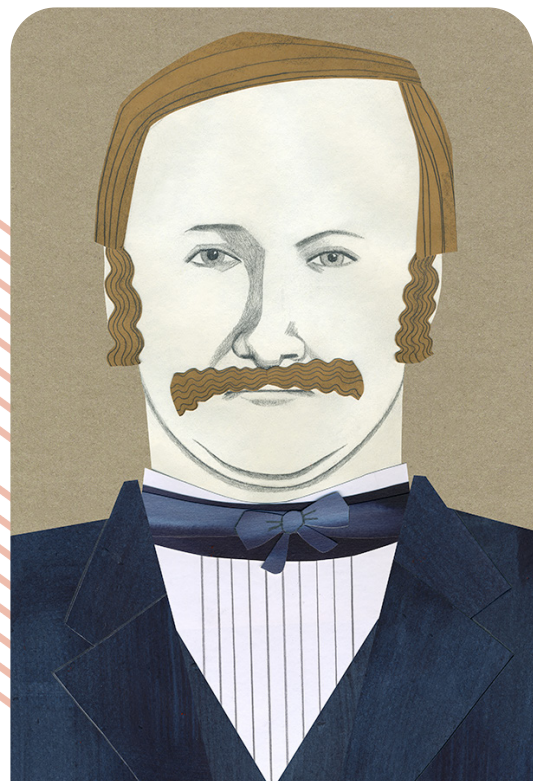
13. Hur vanligt är det idag att det händer i världen?

Adam Fredrik Grönhagen

Att dricka brunn

- Läs texten om Adam
- Läs därefter delar av Adams brev till sin mamma
- Titta på bilderna som finns från digitalt museum
- Svara på frågorna
- Genomför bildanalys

FRÄMJA HÄLSAN - DRICKA BRUNN

Brunnsgästen löjtnant Adam Fredric Grönhagen

Sommaren 1843 besöker löjtnant Adam Fredric Grönhagen Lannaskede brunn.

Han skriver till sin mor och berättar hur dagarna går med rutiner kring brunnsdrickningen, morgonbön, måltider, promenader i området, rekreation och umgänge med de andra brunnsgästerna.

Det här var ett nöje för de rikaste, men även andra personer drack brunn, bondfolket fick infinna sig tidig morgon mellan kl. 4-6 innan det var dags för herrskapsfolket mellan kl. 6-8. Sedan var det morgonbön för alla brunnsgäster oberoende av rang och social ställning. Om man inte deltog fick man betala böter som tillföll de fattiga i församlingen. Till att övervaka att uppsatt regelverk följdes valdes en så kallad brunnsfiskal bland gästerna, en syssla som hade tilldelats Adam Fredrik.

Adam Fredrik Grönhagen var född 1802, så han var inte helt ung vid sin vistelse på Lannaskede brunn. Han var 40 år och ogift och med tanke på hur han i brevet beskriver hur han røjde i parken för att inte vara sysslolös kan man anta att han hade god kondition och hälsa. Hans besök på brunnen kan snarare ha varit för vila och semester och kanske med hopp om att finna en blivande fru bland de andra gästerna, vilket han gjorde senare samma sommar, men inte på Lannaskede Brunn.

Samtidigt som Grönhagen var även stadsrådet och greve Mörner från Eksjö brunnsgäst. Han avporträtterat besöket i en oljemålning, som finns på Nordiska museet.

I museets samlingar finns en silverslev (JM 15884) daterad 1815 som ska komma från Lannaskede brunn. Vetlanda museum har en fin samling efter fotografen Nanny Ekström, hon har bl.a. dokumenterat Lannaskede brunn omkring år 1900.

Även om Grönhagens berättelse mestadels berättar om ett relativt trevligt sällskapsliv så var vattnets hälsobringande egenskaper viktiga i marknadsföringen av hälsobrunnen. Enligt ett reklamblad från 1890-talet kunde man få behandling för:

"magkatarr, magsår, tarmkatarr, reumatism, hjertlidande, ledåkommor, bleksot, blodbrist, underlivs-sjukdomar, hemorroider, bensår, skrofler, melankoli" m.fl.

I samma dokument uppges att brunnen brukade besökas av 800 kurgäster och av ca 80 sjuka som behandlades polykliniskt. Förutom brunnsdrickning erbjöds även olika typer av bad, så som gyttje-, tallbarrs- och Nauheimerbad. (Nauheimer är en kurort i Tyskland, med naturligt salta och kolsyrehaltiga mineralkällor. I Nauheimerbad försökte man på artificiell väg efterlikna ursprungskällan genom att tillsätta salter och kolsyra.) Även solbad förekom.

Brunnsdrickning och Lannaskede Brunn:

Den äldsta hälsobrunnen i Jönköpings län är Västerbrunn i Jönköping som uppmärksammades under det tidiga 1700-talet av provinsialläkare Jacob Sjöberg och ryktet om dess hälsobringande effekt spred sig snabbt.

Brunnen kallades då Lindedahl eller Lindahl. På 1730-talet skrev Sjöberg en rapport till Collegium Medicum (en läkarorganisation grundad på 1660-talet) där han beskrev surbrunnens alla läkande egenskaper på allt från skörbjugg, kvinnfolkstider (menstruation), magmaskar till gikt. Att dricka brunn, var dock inte bara en hälsokur utan det blev en del av tidens vila och nöjesliv.

En annan hälsobrunn med en intressant och väldokumenterad historia är Lannaskede brunn i Lannaskede socken, någon mil väster om Vetlanda. Enligt traditionen hittades källan av en piga år 1774 då hon var ute och vallade korna. Hon drack av vattnet vilket gjorde henne "yr och underlig".

Ryktet om källans egenskaper spred sig och den blev undersökt av "Assessoren och Provincialmedikus" det vi idag skulle kalla en slags överläkare i Jönköpings län, Anders Wåhlin, som fann att såväl källvattnet som gyttjan hade goda egenskaper och kunde främja många människors hälsa och välbefinnande. År 1777 lät ägaren på ett närliggande säteri röja kring källorna och uppföra ett lasarett på platsen. År 1781 fick man sedan privilegier att bedriva brunnsverksamhet. Verksamheten utvecklades och ett antal byggnader uppfördes för att kunna hysa de mera långväga brunnsгästerna. Enligt föreskrifterna skulle det bland annat finnas en brunnsdoktor som hade kontroll över vattenkvaliteten och gästernas hälsa.

Brunnsdrickningen gick till så här:

Först var det 4 så kallade brunnsdrickningar per dag sedan minskades det till 3 eller 2 och sedan i slutet av verksamheten var det endast 1 gång om dagen.

För att man skulle få ut det mesta av det järnhaltiga vattnets verkan så fanns det noggranna instruktioner om hur varmt vattnet skulle vara oftast behövde man värma vattnet. Först skulle vattnet ösas med en särskild brunnsösare så att det inte kom med något botten slam.

Det fick inte vara någon grönaktig "järnhinna" i vattnet som man drack. Vattnet dracks i små glas eller muggar enligt läkarens ordination och man hade pipetter eller glaströr/sugrör för att inte tänderna skulle förstöras av vattnet.

Uppfattningen var att detta var nyttigt och för att locka fler besökare att dricka brunn så var det även vanligt att "gående dricka sin portion". Efter kvällsmaten så vandrade man tillsammans i lugn takt, detta kallades för "grötlunk" och ansågs vara bra enligt läkarna. Grötlunk förekom även i Lannaskede, men det var inte alltid till musik.

Det var viktigt med motion och läkare föreslog motionsrundor i form av promenader. Läkare markerade trädstammar i parken för att markera kortare och längre motions slingor.

Den egentliga behandlingen som brunnarna genomförde var bad och massage och på de brunnsorter som än idag finns kvar är det detta som oftast erbjuds.

Webblänk

<https://jonkopingslansmuseum.se/bloggportal/byggnadsvard/vasterbrunn-pa-sodra-munk-sjons-strand/>

En badsejour vid Lannaskede brunn år 1843

(Utdrag ur brev från Löjtnant Adam Fredric Grönhagen.)

Nedanstående beskrivning över badsocieteten, badlivet och nöjena vid Lannaskede brunn i Småland för hundra år sedan är skriven av en dåvarande brunngäst där, den unge löjtnanten, sedermera majoren vid Kalmar regemente *Adam Fredric Grönhagen*. Denne var, som även framgår av hans brev, en stor naturvän och framstående blomsterälskare. Så hade han på sin gård Hultsvik i Korsberga socken stora blomsteranläggningar, där även mycket sällsynta växter funnos. Han hade även en trädgårdsskola, på den tiden ej så vanligt, och ännu finnes i socknen en gammal trädgårdsarbetare, som »vet hur det skall vara, ty han har lärt det av majoren».

Det brev — en liten kulturbild — ur vilket nedanstående är hämtat, är skrivet av den unge löjtnanten till hans moder, överstelöjtnantskan Grönhagen på Brandsnäs i Östergötland.

Lannaskede 15 juli 1843.

— — — I söndags den 9:de hitkom jag efter en liten rutsch till Eksjö, där jag provat och passat min nya uniform. Av den värda brunssocieteten har jag blivit enhälligt vald till förtroendet att vara brunnsfiskal. Det är, att jag måste hava ett vaksamt öga på, att ingen av brunngästerna, varken hög eller låg, rik eller fattig, det täcka könet icke undantaget, icke i minsta

punkt brister i fullgörandet i de regler och statuter för gästernas eget bästa, som för brunnen en gång för alla blivit stadfästade, samt då någon felar genast uttaga böter, vilka tillfalla de fattiga i församlingen. Således pliktas 8 sk. banco, om någon icke in- finner sig till drickning kl. 6 f. m. i stora salongen. Lika mycket för den som kommer för sent till bönen, för uteblivande alldeles därifrån utan laga förfall pliktas 16 sk. banco. Den, som efter kl. 9 e. m. vistas utom brunnsområdet, pliktas 32 sk. banco.

Dr. Danielsson är badläkare, och badpredikant är en *pastor Wibling*. Emellan kl. 4—6 f. m. dricka bondfolket brunn, mellan 6—8 herrskaperna. Kl. 8 göres morgonbön av brunnspredikanten i salongen, dit alla, höga och låga, skola infinna sig vid vite. Kl. 10 drickes kaffe med vetebullar, skorpor och smörgåsar med persilja. Kl. 1 middagsmåltid, bestående av minst 4 delikata rätter. Kl. $\frac{1}{2}$ 8 aftonmåltid med 3 rätter, gröt och vinkallskål, fisk eller kött med grönsaker och kryddsill samt antingen pann- kaka eller sviskon. På f. m. bada herrskaperna, på e. m. bond- folket.

Hultenheim med fru och dotter, fröken *Cedercrantz*, friherrinnan *Spaldencreutz*, f. von *Otter*, major *Nordenskiöld* med fru, löjtnant *Grönhagen* utan fru,

prostinnan *Svensson*, fru *Drake* med döttrar, fru rådmanskan *Aschan*, fru *Wittlock*, löjtn. *Löwenadler*, major *Printzskiöld* med son, löjtn. *Rydingsvärd* med fru, f. *Falkenberg*, häradshövding *Rydbeck* och löjtn. *Stålhammar* Utom dessa är här en mängd brunnspatienter, halv- och fjerdedelshärskap, samt bondfolk.

Som jag icke har mer att företaga än de andra brunnsгästerna, d. v. s. rakt ingenting, och som Mamma vet jag har svårt vara sysslolös, så har jag företagit mig, att till brunnsгästernas stora belåtenhet och med tillhjälp av några brunnsdrickande bonddrängar verkställa några försköningar av detta ställe. Så äro bland tätaste buskgrupperna gjorda några större och mindre lövsalar, förenade med slingrande gångar och små bryggor över rännilar. Uppkvistning av träd, varigenom utsikten från promenadvägarna blivit gladare och friare. Så har jag, där det fordom varit en källare, anlagt en grotta, varifrån man mellan träden har en obeskrifligt vacker utsikt. En äldre fröken *Leijonhufvud* från Sörmland, ett lärt och vittert fruntimmer, visade mig den artigheten, att med ett kaffekalas inviga den grotta jag till sällskapets förlustelse iordningställt, den kallades då efter mig för »Grönhagens grotta», och användes nu vid kaffekalas, då vädret är vackert.

Bland nöjen här hava vi att tacka statsrådet greve *Mörner* för de flesta. Nästan var afton gör han för oss en mängd förvånande kortkonster samt andra taskspel. Han berättar, att han under sin vistelse i Stockholm flere gånger blivit befalld till drottningen, enkom för att i denna del roa henne. Alla, höga och låga, äro förtjusta i denne man, så anspråkslös, men dock med så stor och sann förtjänst. Förmiddagarna tillbringas med drickning, spatserande fram och åter i de talrika gångarna, som äro sandade med fin skrivsand, samt med gungande på de här och där i parken utplanterade gungbrädena. Allmogen spelar käglor under trädens kronor. På e. m. hava fruntimmerna kaffekalas, i dag är det fru *Hultenheim*, som gör les honneurs. Ungdomarna roa sig med varjehanda. Så t. ex. när det en dag var vackert väder, tog jag 6—7 flickor med mig i en båt och rodde först genom ån och sedan ut i en sjö. Under färden trakterade jag mina gäster med konfekt.

På aftnarna är man mera hemma. Då samlas man i salongen, där musiceras på fortepiano, dansas, språkas, spelas Fortuna och dyl. På gårdsplanen i skuggan av de höga träden brukar ungdomen ibland kasta krans. De gamla se på de ungas lekar och bliva själva unga på nytt.»

Det är av intresse att få en inblick i badortslivet med dess enkla former i »den gamla, goda tiden». Enkelt och anspråkslöst tillbringade dessa medlemmar av framstående familjer sin badsejour, utan stora fester och tillställningar, och dock lyser det icke ett drag av verklig tillfredsställelse genom den unge löjtnantens skildring av det enkla badortslivet och hans eget favoritnöje, arbetet i naturens underbara värld, bland träd och blommor?

Tilläggas kan en liten episod från löjtnant Grönhagens friarefärd samma sommar till Schedingsnäs fideikommiss, ej långt från Vernamo. Då han, ridande på landsvägen, närmade sig målet för färden, började hästen plötsligt något halta. I tanke att någon liten sten fastnat i hoven, steg löjtnanten av för att undersöka saken. Döm om hans förvåning, då han i hoven fann inklämd — en slät guldring! Glad i hågen över detta lyckliga omen fortsatte friaren sin färd och fick vid framkomsten »ja». I ett synnerligen lyckligt äktenskap förenades han med *Hedvig Fredrika Lillienberg*, vilken han, den store blomstervännen, senare i brev till sin moder på Brandsnäs beskriver som »den vackraste av alla mina rosor».

Ringens, som den unge löjtnant Grönhagen fann i hästhoven på friarefärden, blev hans vigselring, som han bar till sin död.

UPPGIFT

Öva att använda digitalt museum

Här är en flaska som finns i Jönköpings läns museums samlingar:

- Läs beskrivningen
- Studera bilden på flaskan
- Svara på frågorna nedan

Beskrivning

Flaska av brunfärgat glas med kork och två fastklitrade etiketter. På den övre etiketten står skrivmaskintext: "Vatten som rinner från söder. BOTAR ALLA SJUKDOMAR. Småland 1924." På den undre etiketten finns överst handskreven text: "Annons. Smålands Allehanda 9 dec. 1924." Därunder står tryckt text: " 'Hamnedavatten'. Vid behov av Hamnedavatten vänd Eder med förtroende till undertecknad, som försänder vattnet på billigaste sätt. Rekvisitioner torde sändas under adressen: 'Wattenexport', Hamneda."

Flaska. Enligt accessionskatalogen 1924 beskrivs föremålet som: "Undergörande vatten, som 'rinner från söder'. Ölflaska och ölkork med bäckvatten." Flaskans proveniens anges som Småland, Sunnerbo härad, Hamneda socken, "Johannes i Lilläng". Givare är kaptenen Bror Kugelberg på Ekebergs gård i Jönköping.

I Hamneda bodde i början av 1900-talet en person som kallades Johannes i Lilläng, även kallad "Hamnedagubben" eller "Hamnedadoktorn". Han bodde på gården Lilläng i byn Björstorp, där Hamnedabäcken rinner i nordlig riktning. I äldre tiden ansågs att vatten som rinner mot norr besitter magiska egenskaper. I södern bor livet, det friska och goda, medan i norr håller döden, det sjuka och onda hus. Att dricka eller offra i vatten som rann från söder mot norr, betydde att man fick söderns egenskaper i sig. Johannes i Lilläng rekommenderade sina patienter att ta in vatten "en gång i ny och en gång i nedan." Så småningom satte myndigheterna stopp för Johannes verksamhet.

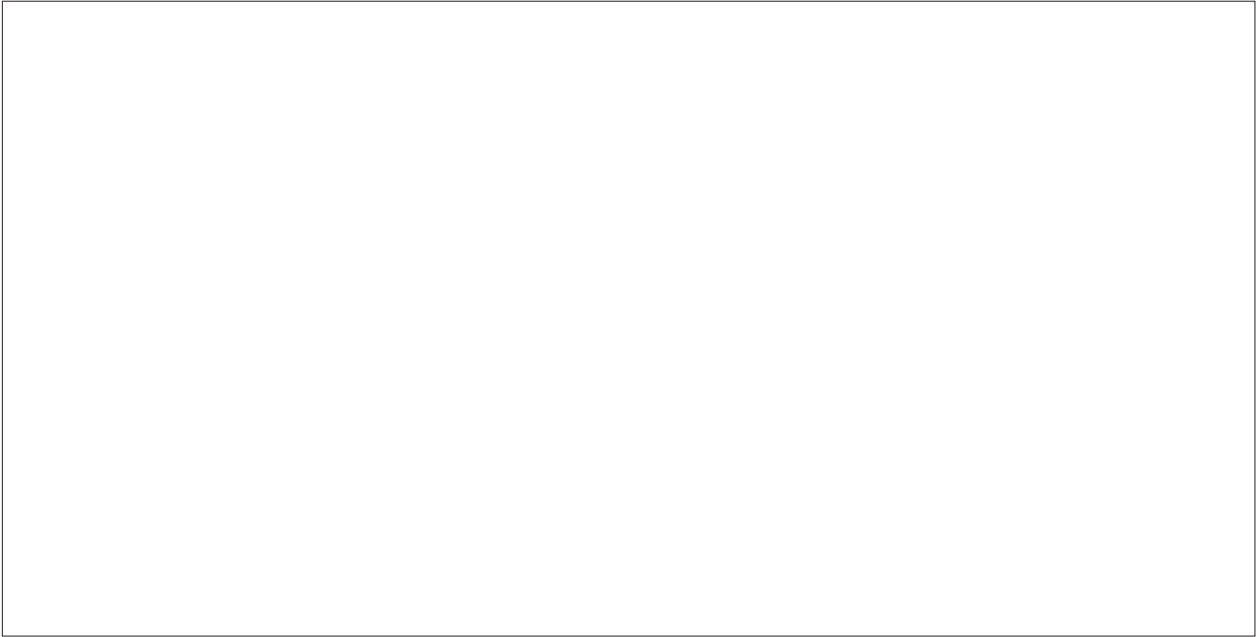
Frågor till texten:

1. I texten som berättar om Lannaskede brunn står det att källan i Lannaskede upptäcktes av en piga i slutet av 1700-talet som blev yr och underlig, varför tror du att denna berättelse fick spridning?

2. Källdrickningen var uppdelad för olika samhällsklasser – vilka källor stärker detta?

3. Vad är det som säljs på flaskan på bilden ovan?

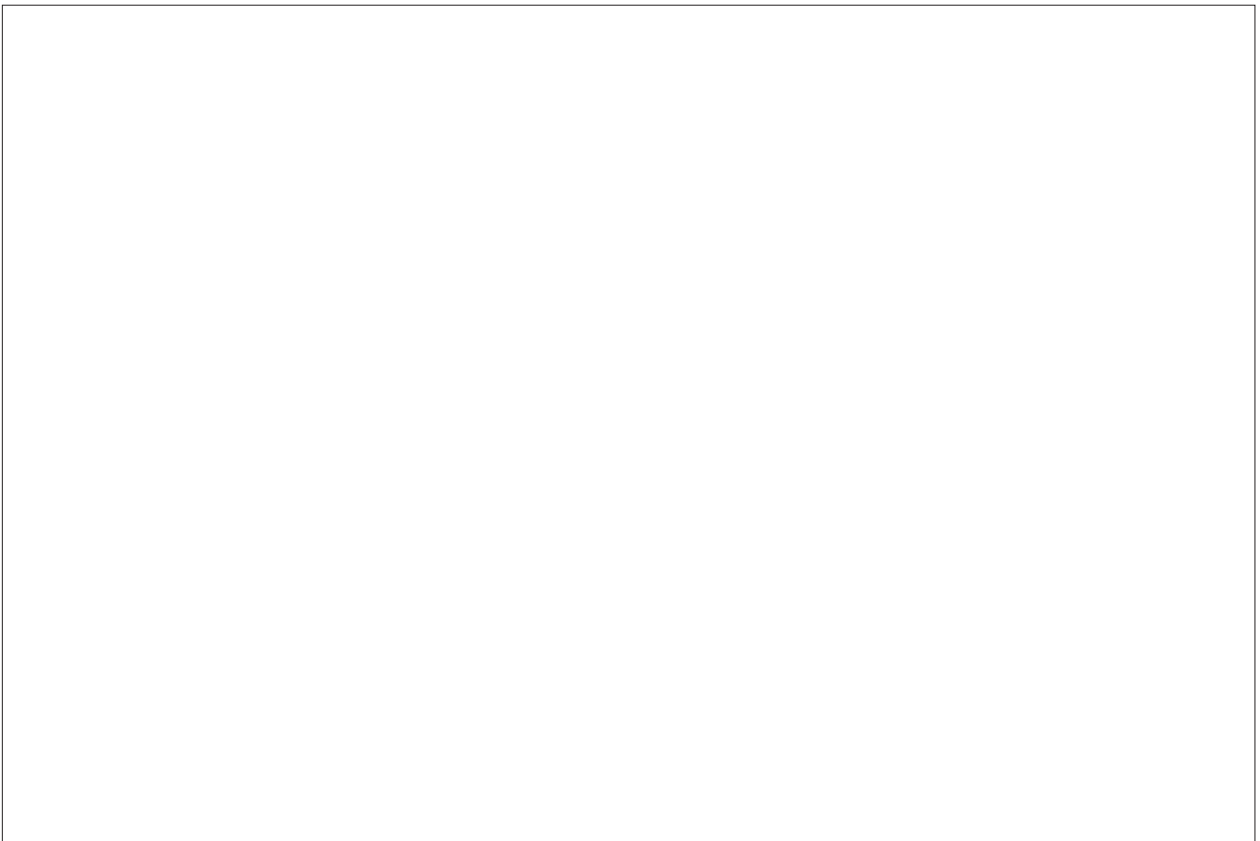
4. Hur lyckades detta vatten säljas?

5. Vilka källor är lämpliga för att besvara frågan om flaskan ovan?

6. Varför trodde man att vatten från olika källor kunde boka olika sjukdomar?

7. Ser vi något liknande idag? Ge förslag och utveckla svaret.

Läs följande blogginlägg:

[Webblänk](#)

<https://jonkopingslansmuseum.se/bloggportal/arkeologi/om-kallor-och-kuranstalten-villstad-brunn/>

8. Varför tror du att folk trodde att radioaktivt vatten var något nyttigt?

Länk till föremål på Digitalt museum på temat dricka brunn:

[Webblänk](#)

<https://digitaltmuseum.org/021028319820/flaska>

<https://digitaltmuseum.se/011015209467/lannaskede-brunn>

UPPGIFT

Att analysera bilder

Alla bilder berättar något, frågan är vad. Vissa bilder är reklambilder som vill få oss att konsumera något, en del informationsbilder som vill förklara något. En konstbild kan vilja få oss att känna något. Propagandabilder vill påverka dig att tycka på ett visst sätt och instruktionsbilder att göra något.

För att reda i detta så är det viktigt att kunna göra en bildanalys och vi börjar i tre steg:

1. Ta reda på fakta om bilden
2. Beskriv bilden
3. Tolka bilden och dess budskap

Lannaskede brunn.

Lannaskede brunn, Vetlanda. Hälsobrunnen. Restaurangen. 1913

Uppgift 1 – Vad ser du på bilden - innehåll

Här beskriver du vad du ser i bilden på ett så sakligt sätt som möjligt. Försök att inte lägga in några värderingar eller något du själv tycker.

1. Vad är det för typ av bild? (foto, målning, teckning, annan teknik?)

2. Vad ser du på bilden, beskriv så tydligt du kan utan att värdera?

3. Finns det människor på bilden? Vilka kläder har de? Vad gör de? Är det majoritet män eller kvinnor.

4. Vilken sysselsättning har de? Ger bilden information omkring detta och i sådana fall hur?

5. Vad tror du att människorna på bilden tillhör för samhällsklass? Är de exempelvis bönder, arbetare överklass eller medelklass? Är de från olika samhällsklasser?

6. Vad ser du för något i bakgrunden?

7. Vad är det för miljö på bilden? Hur ser du det?

8. Hur gammal tror du att bilden är? Från vilken tidsepok?

9. Vem har fotograferat bilden tror du?

Uppgift 2 - tolka bilden

Nu ska du kortfattat beskriva vad du tror händer i bilden, tänk fritt, vad associerar och tolkar du in i bilden. Vad i bilden får dig att tänka på detta sätt? Förklara varför.

1. Hur skulle du beskriva stämningen i bilden? Beskriv stämningen i bilden enligt dig.
Är den exempelvis: lugn, kaotisk, hotfull?

2. Vad händer i bilden tror du?

3. Varför tror du människorna i bilden gör som de gör?

4. Vad är det för regler och normer som verkar gälla för de människor du ser i bilden?

5. Vad säger bilden om hur samhället fungerar eller är uppbyggt på denna tid.
Vad i bilden får dig att dra denna slutsats?

Uppgift 3. Hur fungerar bilden som källa?

Tänk på att det förr var mycket krångligare att ta ett fotografi än nu för tiden. Fotografierna behövde framkallas och kopieras för att ett fotografi skulle kunna ses. Dessutom var de allra flesta kamerorna stora.

Vad som fotograferades av valdes ut annorlunda än i dag. Detsamma gäller för konstnärer som har målat en bild, där de behöver lång tid på sig och har kunnat förändra eller ställa samman ett motiv i förväg.

1. Vem har gjort bilden?

2. I vilket syfte kan bilden vara gjord?

3. Verkar bilden vara vinklad eller neutral?

4. Vilka andra källor skulle du vilja se för att kunna bevisa att bilden är trovärdig?

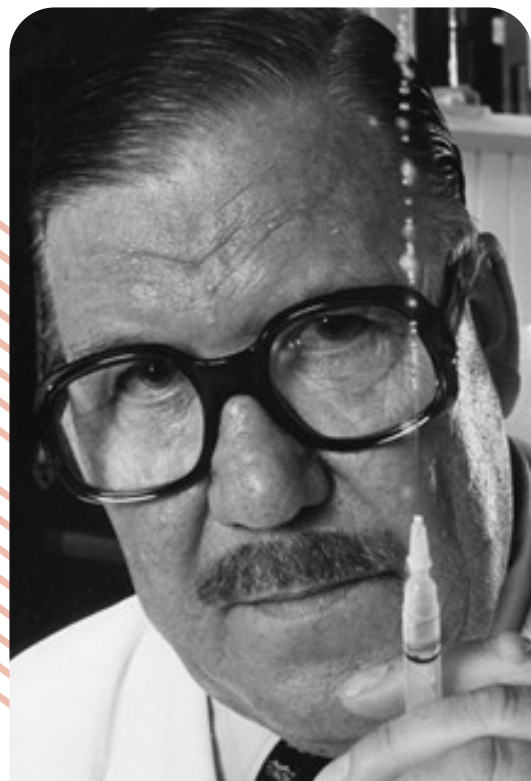
Arbeta vidare:

Öva att använda [Digitalt museum](#) genom att studera bilder.
Använd exempelvis sökord Lannaskede brun.
Ställ frågorna ovan till de bilder som du väljer ut.

Elis Sandberg

THX

- Läs texten om utställningen
- Läs därefter artikeln från magasinet UTFLYKT
- Svara på frågorna
- Fördjupning: Lyssna på P3 dokumentären
Mirakeldoktorn i Aneby

Utställningen Kampen i tiden är indelad i fem olika teman där du lär dig mer om historia genom att lära dig om olika personer eller händelser som har koppling till Jönköpings län.

Ett tema är: Passa in och i uppdraget Labbet som finns i utställningen så kan du läsa ordet: Kalvbräss – men vad är det egentligen och vad är historien bakom det?

I Aneby i Jönköpings län bedrev veterinären Elis Sandberg under närmare 40 år klinik där han injicerade THX som utvinns ur just Kalvbräss.

I början av 50-talet presenterade Elis Sandberg vad han trodde var lösningen på cancers gåta. Det flytande preparatet som kallades THX var gjort av nermalad kalvbräss, och det fick stor uppmärksamhet i tidningarna att en svensk har funnit ett potentiellt nytt medel mot det som då kallades kræfta.

Detta preparat sades av Elis Sandberg kunna bota både cancer och andra sjukdomar. Enligt honom fungerade medicinen även mot astma, ögonförändringar vid diabetes och en rad andra sjukdomstillstånd. Samtidigt utreddes medicinens effekt av myndigheterna.

Det saknades bevis – det vill säga oberoende forskning på att det faktiskt stämde. Ändå fortsatte folk att komma till hans klinik, vissa av dem hade åkt långt för att komma dit. Det blev ett av de största medicinska bråken i svensk historia.

Elis Sandberg bemötte patienterna väldigt väl och just detta låg till grund för viss forskning omkring palliativ vård (vård vid livets slut) av bland annat Jercy Einhorn.

Webblänk

<https://www.lakemedelsvarlden.se/blogginlagg/vetenskapens-granser-eller-minns-ni-thx/>

- **Vad tycker egentligen skribenten?**
- **Är det grundat på fakta?**
- **Vem står bakom tidskriften?**

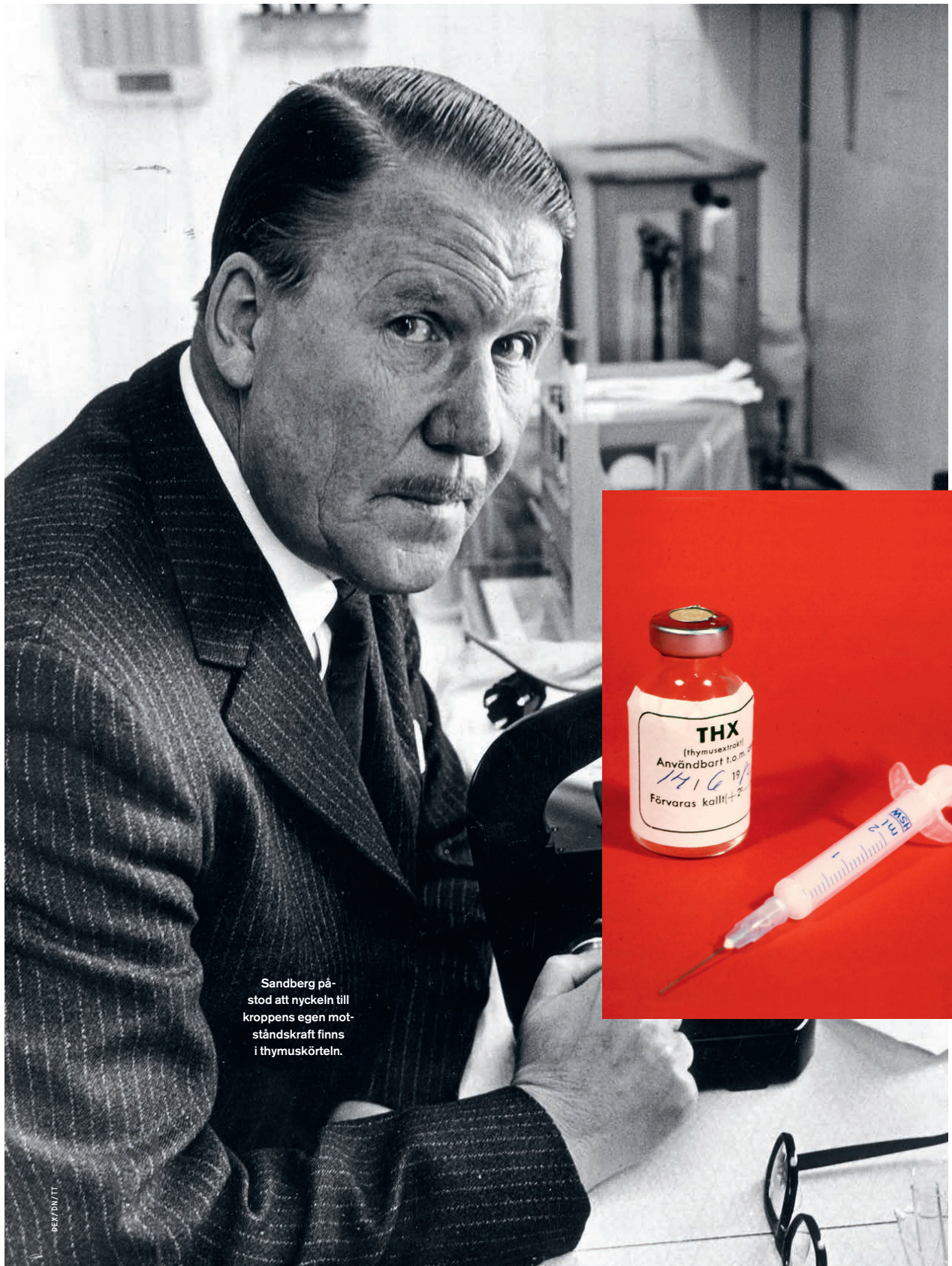
THX uppe i Riksdagen:

Webblänk

https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/motion/om-fortsatt-anvandning-av-thx-preparatet_fz02565/

- **Vad berättar denna källa om preparatet THX?**

Maria Josephsson är medicinshistoriker och har skrivit artikeln i UTFLYKT nr 8 2025/2026

Sandberg påstod att nyckeln till kroppens egen motståndskraft finns i thymuskörteln.

1964 öppnades Institutet för klinisk thymusforskning, den så kallade THX-kliniken, i Aneby. Elis Sandberg med syster Gullan 1971.

K-G Kristoffersson/Sjöberg Bildbyrå/TT

THX-medlet som splittrade Sverige

När veterinären Elis Sandberg i Aneby började behandla cancerpatienter med kalvbräss väckte det både hopp och kritik.

Medicinhistorikern Maria Josephson berättar om

Sveriges största medicinska konflikt.

Text Maria Josephson Foto TT Bild

Patienter som fått höra att de troligtvis led av cancer sökte upp Sandberg, fick THX och kände sig efter behandlingen bättre.

Christer Kindahl/Bonnierarkivet/TT

»I tusentals strömmade människor med cancer till den lilla orten för att behandlas med THX; ett extrakt tillverkat av kalvbräsa.«

INÄSTAN FYRA decennier var Aneby utanför Jönköping medelpunkten för en verksamhet som inte liknade något annat. I tusentals strömmade människor med cancer och andra sjukdomar till den lilla orten för att behandlas med THX; ett extrakt tillverkat av kalvbräsa, så kallat thymusextrakt. Konflikten blev snart ett faktum. Myndigheterna anklagade veterinär Elis Sandberg, upphovsmannen till THX, för att utnyttja sjuka och desperata människor. Sanningen var mer komplicerad än så.

I början av 1950-talet, när Elis Sandberg först började pröva THX på människor, var utsikterna för många cancersjuka dystra. Om operation och strålning inte hjälpte fanns inte mycket mer att göra, patienten hade bara att invänta döden. Elis Sandbergs lösning på can-

cergåtan var enkel, men nytänkande: kunde man stärka kroppens egen förmåga att bekämpa sjukdomen, och på så vis få cancercellerna att tillbakabildas?

Påstått botemedel gav hopp

Nyckeln till kroppens egen motståndskraft fanns enligt Elis Sandberg i thymuskörteln; ett organ som finns hos alla däggdjur, inklusive människan. THX var ett enkelt extrakt att injicera, tillverkat av thymuskörtlar från kalv som maldes ned och blandades med vatten.

Sandberg testade först THX på cancersjuka djur, och fick snart möjlighet att pröva också på människor. I maj 1952 kunde kvällstidningen Expressen berätta att en veterinär från Småland ansåg sig ha funnit ett botemedel mot cancer.

Expressens löpsedel blev startskottet för THX i offentligheten. Sjuka männ-

iskor och deras läkare började kontakta Elis Sandberg för att få ta del av mirakel-extraktet. Sandberg tillverkade THX på sin fritid och skickade det i kylida paket med tåg från Aneby till läkare över hela Sverige. Patienterna blev fler och fler.

Men alla var inte lika entusiastiska över THX. Det fanns läkare och forskare som var oroliga. Var det ens lagligt att injicera dödsjuka patienter med ett extrakt som man inte med säkerhet visste vad det innehöll? De vände sig till Medicinalstyrelsen (nuvarande Socialstyrelsen) för att be om råd. Myndigheten återkom efter en lång betänketid med svaret att THX inte visats ha effekt mot cancer. Elis Sandberg och hans patienter uppfattade utlåtandet som en krigsförklaring. De ansåg sig ha starka bevis för att THX fungerade.

»Många patienter betalade ingenting för sin behandling eftersom Sandberg gav bort THX gratis till patienter han uppfattade som behövande.«

Guldruschen i Aneby

1964 öppnades THX-kliniken, eller Institutet för klinisk thymusforskning, som var det officiella namnet, i Aneby. Patienter behövde inte längre övertala sina läkare att beställa extraktet. I stället kunde de själva resa till Aneby och få behandling mot självkostnadspris.

I Aneby inleddes i och med det vad som kan liknas vid en guldrush. Tusentals patienter strömmade till. Väntrummet till kliniken som låg strax intill Sandbergs stora villa utanför samhället var konstant fullt. Köerna ringlade långa innan klockan sju på morgnarna när dörrarna öppnades.

Eftersom THX-behandling innebar att patienten fick injektioner under flera veckor behövde patienterna boende. De få hotell som fanns i Aneby var fullbokade, restauranger och caféer arbetade för högtryck. Anebybor med plats över hyrde ut rum, ibland hela hus, till de tillresta patienterna och flyttade själva ner i källaren. En lokal entreprenör såg sin chans och omvandlade raskt en nedgången lokal till patienthotell.

Vissa menade att THX hade utvecklats till en sorts sekt. Kritiker ansåg att patienterna lurades på pengar för ett preparat som inte fungerade. Patienterna och Elis Sandberg slog tillbaka. Enligt dem var THX effektivt, och behandlingen räddade i själva verket livet på dödssjuka människor.

Vem hade rätt? En sak går att slå fast: veterinär Elis Sandberg hade kunnat bli mycket rik på THX, men han valde annorlunda. Många patienter betalade ingenting för sin behandling eftersom Sandberg gav bort THX gratis till patienter han uppfattade som behövande.

Felaktiga diagnoser låg bakom

THX genomgick flera vetenskapliga prövningar, varav en utfördes av Sveriges ledande cancerforskare. De fann att THX helt saknade effekt mot cancer.

Ändå hävdade patienterna envist att de blivit botade.

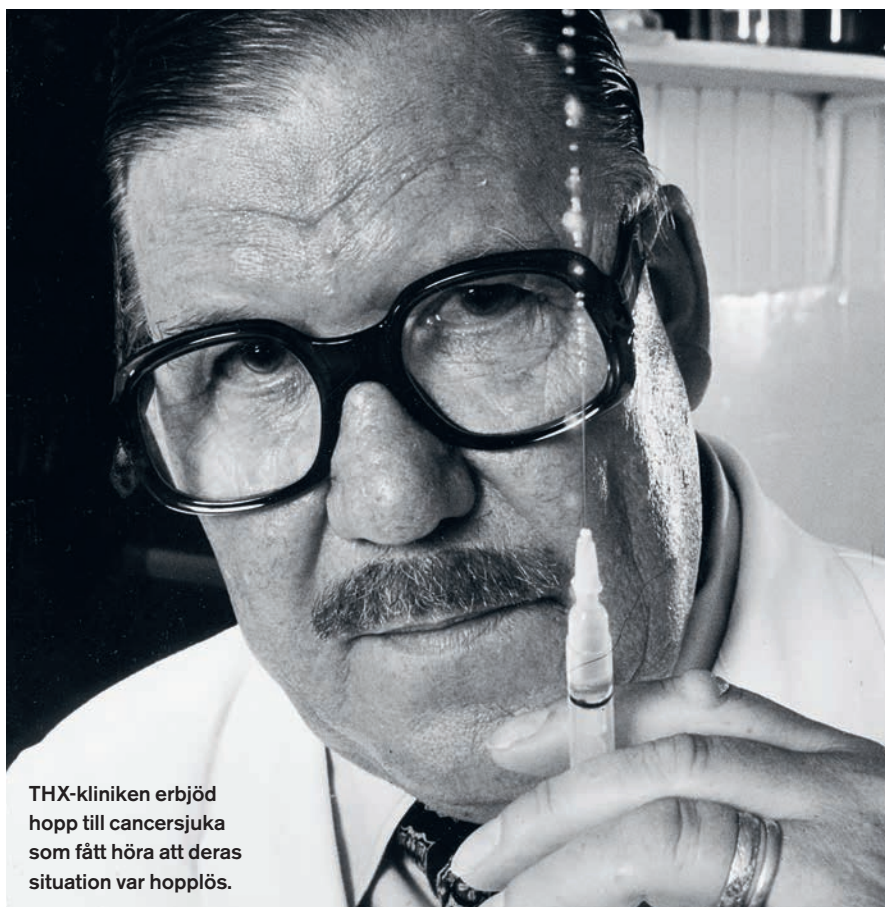
En delförklaring var förmodligen felaktiga eller oklara diagnoser. Patienter som fått höra att de troligtvis led av cancer sökte upp Sandberg, fick THX och kände sig efter behandlingen bättre. Ytterligare undersökningar visade sedan att den misstänkta cancer inte fanns där. Patienten uppfattade sig som botad av THX, samtidigt som någon cancer enligt läkaren aldrig funnits.

Sandberg och hans klinik erbjöd samtidigt något mer än bot. På THX-kliniken i Aneby fick patienter som var missnöjda med den offentliga sjukvården ett alternativ. Människor som fått höra att deras situation var hopplös erbjöds hopp. Elis Sandberg var inte läkare, han var veterinär. Men samstämmiga uppgifter gör gällande att han trots

det var en fantastisk doktor. Han fick sina patienter att känna sig sedda och lyssnade på. Det är en förmåga med stark terapeutisk effekt.

Elis Sandberg gick bort 1989. Men den idé Sandberg höll fast vid i hela sitt liv; att cancer kan botas via kroppens egen motståndskraft, är inte död, tvärtom. 2018 gick Nobelpriset i medicin till James P. Allison och Tasaku Honjo för deras insatser inom immunterapi. Sedan dess har flera mycket effektiva immunterapeutiska behandlingar mot just cancer utvecklats. Men att injiceras med kalvbräss är inte en av dem. ✘

MARIA JOSEPHSON är medicinhistoriker verksam vid Karolinska Institutet och författare till »Lex THX – Historien om Sveriges största medicinska konflikt och den märkvärdiga veterinären som skapade den«.

THX-kliniken erbjöd hopp till cancersjuka som fått höra att deras situation var hopplös.

Biörn Larsson Ask/Bonnierarkivet/TT

Riksarkivet:

Elis Sandbergs AB arkiv - Riksarkivet - Sök i arkiven

1. Vad är kalvbräss egentligen för något?

2. Varför tror du att personer tänkte att de blev friska av detta?

3. Vad är placeboeffekten?

4. Det nämns om Elis Sandberg att han var en läkare som verkligen lyssnade på sina patienter. Tror du att det kan ha påverkat deras upplevelse?

5. Läs delen från riksarkivet. Det står att det är känsligt material, vad kan menas med det? Vad berättar detta egentligen om THX?

6. När 70 år har gått så kan Elis Sandbergs patientjournaler granskas igen. Tror du att det blir andra svar? Varför tror du det? Hur ser urvalet ut?

7. Läs Maria Josephssons artikel i tidskriften Utflykt – Vad berättar den om Elis Sandberg och hans arbete?

Webblänk

8. Läs följande länk angående 2025 års medicinpris:

<https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/2025/ceremony-speech/>

9. Förändrar detta något i hur du tolkar Elis Sandbergs arbete? Varför? Varför inte? Utveckla ditt svar.

Fördjupning

För dig som vill veta mer så finns det en P3 dokumentär som heter Mirakeldoktorn i Aneby.